

KÜLLİYE

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cengiz Aytmatov'da Ahlaki Bağlam Çerçevesinde Karakter Tahlili

Character Analysis within the Framework of Moral Context in Chingiz Aitmatov

Yazar / Author

Şengül DOĞAN*

Giriş

CENGİZ Aytmatov, yaşadığı dönemden etkilenen bir düşünür olup bu etkileşimin en somut örnekleri olan eserleri, insanlık kokan evrensel yapıtlardır. Aytmatov'un insanlık adına değindiği durum, geçmişten geleceğe insan için en zor hal, her gün insan olarak kalabilmektir. Onu, düşünmeye ve yazmaya iten durumlar yaşadığı dönemde insanlık dışı olaylar ve sorunlardı. Bu sorunları gidermek için kaleminin gücüne inanarak kendi dünyasında olanı, biteni, iyinin galip gelen şekliyle ifade etmiştir. Onun iyilik bağlamında dünyaya olan çağrısı ayrışmacı, bölünmeyi hedefleyen, çıkar güden bir çağrı değildi; zulmün, savaşın, öldürmenin olmadığı, her toplumun değerlerine saygı göstermenin gerektiğine inanılan, toplumların özgürlük alanlarını daraltmanın yanlış olduğunu göstermeyi hedefleyen bir dünya tasavvurunu gerçekleştirme çabasıydı. Ayrıca Aytmatov, geçmişinde İkinci Dünya Savaşına tanıklık etmiş

* Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı, Ankara / Türkiye, e-mail: senguldgn01@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-1761-188X>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Doğan, Şengül (2020). "Cengiz Aytmatov'da Ahlaki Bağlam Çerçevesinde Karakter Tahlili".

Külliyeye, 1 (1): 1-22.

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
30 Ocak 2020	20 Mart 2020	Araştırma Makalesi	1-22
30 January 2020	20 March 2020	Research Article	

Külliyeye

Cilt / Volume: 1 • Sayı / Issue: 1 • 2020

biri olarak gelecekte de neler olabileceğini tüm çıplaklığıyla ifade edebilen ufku geniş bir düşünürdür. Onun düşüncelerini ve çalışmalarını sunduğu yer, insanlığın ortak evi ve beşerin insan olabilmesinde önemli yer olan kalplere seslenmiş olmasıydı. Kısacası Aytmatov için dünyanın iyilik elçisiydi demek yerinde bir tabir olacaktır.

1. Cengiz Aytmatov'un Düşüncelerine Zemin Hazırlayan Kişiler ve Olaylar

Cengiz Aytmatov, Kırgızistan'ın Şeker Obasında 1928 yılında dünyaya gelmiştir. Aytmatov'un hayata dair ilk dramı babası Törekul Aytmatov'un dönemin despot gücü Stalin tarafından öldürtülmesidir. O dönemde içlerinde zamanın Kırgızistan Başbakanının da bulunduğu yüz otuz yedi kişi bir gece içerisinde öldürülerek Kırgızistan'da Çön Taş (Büyük Taş) adı verilen, eski tuğla fabrikasına gömülmüşlerdir. Onlardan elli bir yıl boyunca haber alınamamıştır. Cesetlerin gömüldüğü yer, Atabeyit denilen toplu mezarlar olarak 1991 yılında ortaya çıkarılmıştır (Küçükyıldız 2003: 340).

Küçük yaşlarda dönemin zorluklarıyla yüz yüze gelen yazar, on üç yaşındayken ailesine destek olabilmek için köyünde sekreter olarak göreve başlamıştır. Genç sekreter Aytmatov'a beraberinde pek çok konuda da sorumluluklar düşmekteydi. Vatani korumak için cephelere koşan yiğitlerin kolhozdaki işlerini yapmak, halkın sorunlarına merhem olmak, ailelerin yeme, içme, giyinme gibi hususlarında onlara yardımcı olma gibi durumlar küçük yaşta Aytmatov'un omuzlarına binmiştir (Akmataliyev 1998: 13).

Cengiz Aytmatov'un küçük yaşlarda karşılaştığı pek çok zorluk onun kaleminden çıkacak hayatlara da konu olmuştur. Aytmatov'un etkileyici bir yazar olmasında babaannesi, Ayımkan Hanım'ın rolü büyüktür. Babaannesi, Aytmatov'a anlattığı masallar ve halk hikâyeleriyle, onun yazarlık yolunda gitmesini sağlayan ilk öğretmeni, ilk kılavuzu olmuştur (Kala 2019: 24). Aytmatov için destanların, efsanelerin, mitlerin önemi ve eserlerinde bahsetmesi onun düşünsel gelişiminde etkili olan babaannesi tarafından verilmiştir. Aytmatov düşüncesinde destanların, efsanelerin bu denli önem arz etmesi ve eserlerinde belirgin bir şekilde yer vermesi, tarihinin her zerresini bedeninde muhafaza ettiğini ve bu durumun dışa vurmuş halini eserlerinde gözler önüne sermektedir.

Destanlar, Aytmatov ve onun ilk öğretmeninde olduğu gibi Türk boyları arasında güçlü bir hafızaya ve sözlü edebiyat geleneğine sahip olan Kırgızlar için önemli bir yer teşkil etmektedir. Özellikle de Manas Destanı Kırgızlar için mihenk taşıdır. Kırgız toplumu için önem arz eden sözlü edebiyat geleneğinin devam edebilmesi ve gelecek nesillere aktarılmasında büyük rolü manasçılar üstlenmektedir. Manasçılar, destanı kopuz eşliğinde dile getiren, jest ve mimikler yoluyla kahramanların konuşmalarını ve davranışlarını olay örgüsü ve yer

bakımından tonlama ve vurgulama yaparak canlandıran kişilerdir. Milli kimliğini benliğini bu destanda bulan Kırgız Türkleri için bunun nesiller boyunca kopmadan aktarılması da önemli olan bir diğer durumdur. Manas Destanı, Kırgızların soylarının nereden ve ne şekilde geldiğine dair bir hakikat, övünç kaynağıydı. Bu açıdan kültürel zenginlik abidesi olan Manas Destanı, Sovyet rejiminin uygulamak istediği politika için bir tehdit durumundaydı. Manas Destanı, Sovyet rejimi için Kırgızların milli benliklerini kaybetmemesinde büyük bir engel olarak görülmektedir. Destan, milli kimlik ve milli benliği asimile çabası güden Sovyet politikası için Kırgız halkının özellikle gençlerin kültürel ve ahlaki olarak yozlaştırılmasına, istedikleri şekilde bireyler yetiştirmelerine engel teşkil etmekteydi (Sarıgül 2018: 191-193).

Aytmatov, eserlerinde Çağdaş Manasçı olarak kendini göstermektedir. Çünkü manas bir kahramandır ve halkın zor durumlarında onlara yardım eden özgürlük uğruna mücadele veren kutsal bir varlıktır. Çağdaş bir Manasçı olan Aytmatov'un eserlerinde de Manas ruhunun izleri görülmektedir. Aytmatov, Manas Destanı'nın Kırgız Türkleri için önemli bir değerler bütünü olduğunun bilincindedir ve bu şuurla eserlerinde, kökeni Manas Destanı'na dayanan Kırgızların efsaneler yoluyla uyanmasını sağlamaktadır (Kala 2019: 24). Aytmatov, eserlerinde halkın şuurunun her daim açık olması için çaba sarf etmiş olmakla beraber o, ahlaki, kültürel olarak yozlaştırılan Türk toplumunun, başka bir milletin oyuncuğu olmasına engel olmaya çalışan ve bu uğurda her daim mücadele veren kahramandır.

2. Aytmatov Eserlerinde Mankurt ve Manasçı Tipler

Cengiz Aytmatov yaşadığı dönem bağlamında pek çok zorluklara göğüs geren, çocukluğunda dahi minik kalbiyle olanı biteni dinleyen, bedeninin her zerresinde yaşadığı zorlukları muhafaza eden önemli bir yazardır. Aytmatov yaşadığı zorlukları eserlerinde farklı karakterlere uyarlayarak, hafızasında hala o dönemin izlerini taşıdığını açıkça göstermektedir. Onu, “*Kökü mazide olan ati*” (Vural 2017: 142) şeklinde ifade etmek yerinde olan bir tabir olsa gerek. Aytmatov, benliğinde toplumsal değerlerini özümseyen, saklayan Çağdaş Manasçıdır. Çünkü benlik adı verilen psikolojik bütünlük, bütün bilişsel, zihinsel ve tinsel süreçlerin ahenkli ve birlikli yapılanma biçimidir ve benlik bünyesinde hayalleri, mefkûreleri ve değerleri barındırmaktadır (Bayraktar 2018: 256). Aytmatov dünyasında değerler, toprak, dil, idealler önemli bir yer teşkil etmektedir bu yüzden o zorluklar karşısında direnen bir yapı göstermektedir. Aytmatov doğduğu toprakların geleneğini, kültürünü, tarihini, milli kimliğini, yozlaştırmadan kendisinin nereye ait olduğunu bilen ve milli değerlerini hiçbir şeye değişmeden, geleceğini de bu değerler temelinde inşa eden önemli bir şahsiyettir. O eserlerini yaşadığı toprakların varlığının ve tarihinin sesi olacak şekilde kaleme almıştır. Aytmatov genel hatlarıyla eserlerinde adaletin, iyiliğin, özgürlüğün ve doğru olanın nasıl olması gerektiğinin örneklerini vererek ve bu

kavramlardan yola çıkarak toplumun ahlaki zemininin nasıl olması gerektiğini bizlere sunmaktadır. Manasçı bu güzellikler adına iş yapan kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan yaşadığı toplumun benliğinden uzaklaşan, milli kimliğini, hafızasını yok sayan ve başka toplumların egemenliğine geçerek asimile olan mankurt adı verdiği tipleri anlatmaktadır. Aytmatov, insanların kendi iradeleri dışında başka güçlerin etkisiyle nasıl kimlik buhranına girdiklerini, özlerine yabancılaştıklarını ve bunun sonucunda ahlaki bir varlık olarak insan düzleminden ayrılıp beşer adı verilen ve daha da kötüsü canavarlaşan insan tipleri üzerinde vurgular yapmaktadır.

Cengiz Aytmatov “*Gün Olur Asra Bedel*” adlı eserinin bir kutbunda mankurt adı verilen ahlaklı olmaktan yoksun olan, yaşadığı toplumun değerlerini hiçe sayan tiplerden bahsederken kutbun diğer tarafında ise değerlerini koruyan ve devam ettirme gayreti gösteren manasçı insanları ele almaktadır. Eserde olay Kazakistan’ın Sarı-Özek bozkırında cereyan etmektedir. Romanda başkahraman olan Yedigey’in Sovyet döneminde askerlik yaparken yaralanmış olduğu ve Kazangap’ın yardımıyla Boranlı Tren İstasyonu’nda göreve başlaması anlatılmaktadır. Romanın okuyuculara vermek istediği, en önemli evre Kazangap’ın ölümüyle zuhur etmektedir. Çünkü olay, Kazangap’ın naaşının, vasiyet ettiği Ana Beyit denilen kutsal yere götürülürken, Yedigey’in Kazangap’la olan günlerini hatırlaması, bir günlük bu süreçte geçmişle buluşması ve anılarını hatırlaması söz konusudur (Aytmatov 2018a).

Gün Olur Asra Bedel adlı romanda mankurt tipin en belirgin örneği Kazangap’ın oğlu Sabitcan’dır. O, babasının desteğiyle şehre gönderilerek eğitimini Sovyet yatılı okullarında almış, büyük insan olsun diye okutulmuştu fakat Sabitcan, ataya saygı, sevgi, fedakârlık bağlamında kendini geliştiremeyen bir tiptir. Babasının ölümünü umursamayan, babasının ölmeden önce vasiyet ettiği Ana- Beyit mezarlığına gömülme arzusunu dahi hiçe sayan biridir. Sabitcan’ın: “*Ne diye gidilecekmış uzak Ana- Beyit mezarlığına? Engin Sarı-Özekte bir ölüyü gömecek yer mi yokmuş?, İnsan ölür, hemen gömülür, bekletilmemeli. Niçin vakit kaybediyorlarmış, ne önemi varmış gömülecek yerin?*” (Aytmatov 2018a: 33) ifadeleri aslında onun baba vasiyetine önem vermeyen, ona karşı duyulması gereken sevgi ve saygının yoksunluğunu ifade eden tabirlerdir. 18. Yy filozoflarından Immanuel Kant, yaşamlarımızda insana insan olduğu için, ona araç olarak değil amaç olarak yönelmemiz gerektiğini ifade eder. Çünkü şeylerin fiyatı söz konusuysen akıl ve irade sahibi insanın değeri olduğu unutulmamalıdır (Kant 2018: 52). Sabitcan dünyevi hayata meydedip babasının cenazesinde dahi bir an evvel şehre gitme arzusu olan, iş yerindeki müdürlüğünden ötürü oradaki işlerinin daha önemli olduğunu düşünen mankurt karakterdir. Onun bu düşünce ve eylemlerinden dolayı atasına değer vermediğini ve onu metalaştırdığını görmekteyiz (Aytmatov 2018a: 33).

Aytmatov eserlerinde vermek istediği durum ve duyguları efsaneler aracılığıyla ifade etmektedir. Kazangap'ın Ana-Beyit mezarlığında toprağa verilmeyi vasiyet etmesinin zemininde buranın kutsal yer olarak görülmesindedir. Çünkü Nayman Ana efsanesinin o toplumun benliği için önem arz etmesinden dolayıdır. Nayman Ana efsanesinde insanın, Juan-Juanlar adı verilen toplum tarafından mankurt olma süreci anlatılmaktadır.

“Eskiden Sarı-Özek’i işgal eden Juan-Juanlar esir aldıkları kişileri köle olarak satarlar ve genç ve güçlü gördükleri esirlere işkenceler yaparlarmış. Önce esirin başını kazır, saçlarını tek tek kökünden çıkarırlarmış. Bunu yaparken usta bir kasap oracıkta bir deveyi keser ve derisini yüzermiş. Bu deriyi esirin kan içinde olan kazınmış başına sımsıkı sararlarmış. Böylece tutsak ölüme gönderilir yahut yaşasa dahi geçmişini bilmeyen hafızadan yoksun bir varlık olarak hayat bulmaya çalışmış” (Aytmatov 2018a: 143).

Mankurt olma durumu eserde bu şekilde anlatılmaktadır. Eşini savaşta kaybeden Nayman Ana'nın ailesinden sağ kalan tek parçası oğludur fakat bitmek bilmeyen savaşlarda oğlunun da ölüm haberini alır. Nayman Ana'nın metaneti o kadar kuvvetlidir ki en azından oğlunun naaşının bulunması ve ona ait bir mezarın olması istenci söz konusudur. Efsanede Nayman Ana oğlunun sağ olduğunu öğrenir onun yanına gider ve kendisini tanımaması üzerine oğluna; *“Peki, babanı hatırlıyor musun? Babanın adı neydi? Kimsin, kimlerdensin? Hiç olmazsa doğduğun yeri, memleketini hatırla sözlerini söylemesi ve ardından – Senin adın Coloman’dır. Babanın adı Dönenbay. Naymanlar kabilesindensin.”* (Aytmatov 2018a: 159-160). Nayman Ana, oğluna bu sözleriyle geçmişini hatırlatmaya çalışmıştır fakat oğlu Juan-Juanlara savaşta esir düşmüş ve mankurtlaştırılmıştır. Mankurtlaştırmadaki amaç bir mankurtun kim olduğunu, hangi soydan geldiğini, ailesini, atalarını bilmeden yaşama bırakılması ve en kötüsü insan olma bilincinden yoksun bir hayat sürmesi hedef alınmaktaydı. Oğlunun yanına ikinci ziyaretinde onu esir düştüğü yerden kurtarmak isteyen Nayman Ana Juan Juanlar tarafından mankurt edilen oğlu tarafından öldürülmüştür. Öldürülen Nayman Ana'nın naaşının gömüldüğü yer ise Ana-Beyit adı verilen kabristandır. Ana-Beyit Mezarlığı halkın bilgili, irfan sahibi, kahraman olarak gördükleri önemli kişilerin cenazesinin gömüldüğü kutsal mekân olmasından dolayı önem arz etmektedir. Bu yüzden Nayman Ana ve nice halk kahramanları Kırgız Türkleri için önemli şahsiyetlerdir.

Eserde Nayman Ana'nın mankurtlaştırılmış oğlu ve onun gibi pek çok mankurt tipler kendi öz tarihleri unutturulmaya, dinleri, dilleri hususunda yozlaştırılmaya çalışılan kişiler olarak vücut bulmaktadır. Bu noktada mankurt insan tipli nesillerin olmaması için İslam filozoflarından İbn Miskeveyh'in ifade ettiği üzere çocuklara tarihi bilgiler, eğitilerek iyi alışkanlıklar kazanmasını sağlayan şiirler öğretilmesi gerekmektedir (İbn Miskeveyh 2013: 79).

Aytmatov'da da aynı durum söz konusudur. O da yaşadığı toplumdaki olayların tekrar yaşanmaması için tarihi olayları efsanelerle anlatarak ruhları beslemeye çalışmaktadır.

Aytmatov'un Gün Olur Asra Bedel adlı romanında bir diğer mankurt tip olarak betimlediği Tansıkbayev'dir. Tansıkbayev aslı Kazak olan ve o topraklarda büyüyen biridir. Eserde, Ana-Beyit gibi kutsal bir mezarlığın Sovyet rejimi tarafından uzay üssü olarak kullanılmak için çitlerle çevrilmesi ve girilmesi yasak bölge ilan edilmesi anlatılmaktadır. Bu yasak bölgede, Kazangap'ın vasiyetini yerine getirmek için Rusya adına görev yapan Tansıkbayev'in çağrılması üzerine, Yedigey ondan bu mezarlığın kendileri için önem arz ettiğini ve bu yüzden Kazangap'ın cenazesinin oraya gömülmesi için izin vermelerini istemektedir. Fakat Tansıkbayev'in aslı Türk olmasına ve en önemlisi Kırgız Türkçesi bilmesine rağmen mankurt bir insan tipi olduğunu Yedigeyle konuşurken; "*Yabancı yoldaş, dedi, benimle Rusça konuşun lütfen, şu anda görevimin başındayım.*" (Aytmatov 2018a: 384) şeklindeki ifadesinde dile getirmektedir. Eserde Tansıkbayev kendi ana dilini özümsemeyen asimile olan bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada İbn Miskeveyh'e göre kötü kimsenin talihsizliklerinden birisi kendi özünden, benliğinden kaçmasıdır. Kötü kimseler başkalarına karşı saygı, sevgi gibi değerlere önem vermeyen, iyilikle kötülüğü birbirinden ayırt edemeyen ve daimi olarak kötü şeylere meyleden kimselerdir. İbn Miskeveyh'in işaret ettiği kötü kimseler mankurt tipli bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır. (İbn Miskeveyh 2013: 179-180). Tansıkbayev, kendi dilini, kültürünü en önemlisi de atalarına saygı ve sevgiyi yitiren kendi özünden kaçan ahlaklı olmaktan uzak olan bir canlı haline gelmiştir. Sonuç olarak ise Ana-Beyit mezarlığına girmeye izin verilmemesi sonucunda Kazangap'ın vasiyeti yerine getirilememiştir.

Aytmatov'un eserinde başkahraman olan Manas ruhlu Yedigey'in, Kazangap'ın vasiyetini yerine getirmek için gösterdiği çabası, sözünde durma, sadık kalma hususlarının somut örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazangap'ın mankurtlaşmış oğlu Sabitcan ve Tansıkbayev' de bu davranışlar söz konusu dahi olmamaktadır. Atalara saygı dünyanın her yerinde kendini gösteren, Konfüçyüs'ün felsefesinden Buddha'nın düşünce aktına ve Afrika masallarında dahi konu edinen bir noktadır. Çin felsefesinde önemli bir düşünür olan Konfüçyüs için en temel ilişki baba ve oğul arasındaki ilişkiydi. Konfüçyüs için aileye hürmet, saygı insani hissiyatın özü olarak, kişinin hayatına derin bir bağın kurmasında öncül durumda olan bir haldir (Haiming 2014: 38). Buddha'ya göre bir insan, bilge, yaşlı kişilere ömrü boyunca kurbanlar sunsa dahi ona karşı bir kere saygı göstermesinin yerini tutamayacağını ve yaşlıya saygı gösteren bireyde hayat, sağlık, mutluluk ve gücün artacağını düşünmektedir (Buddha 2008: 47). Bireyin ahlaklı olabilmesi için ahlaka uygun davranışları yerine getirmesi

gerekmektedir. Bunun da örneğini teşkil eden saygı, sevgi ve hürmet gibi unsurlar, değer alanını inşa eden insandan, insan olmaktan geçmektedir.

Aytmatov romanlarında iyi-kötü, doğru-yanlış gibi pek çok kavramları ele almaktadır. İyi, saf ve masum olanın timsali çocuklar üzerinden neşredilirken, kötü olanlar ise geçmişine saygınlığını yitiren, etrafındaki insanlara ve diğer varlıklara değer vermeyen karakterler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazarın, “*Beyaz Gemi*” adlı eserinde de bu bağlamda ele alınan hususlar söz konusudur. Eserde iyiliğin timsali olan çocuk başkahramandır ve Aytmator bu eserde Maral Ana efsanesini yazarak Kırgızların türeyişlerine yönelik kutsal bir anlatım bizlere sunmaktadır. Eserde Mümin Dede’nin kızı ve damadı ayrıldıktan sonra çocuklarını bir daha görmemişlerdir. Bu yüzden torununa Mümin Dede bakmaktadır. Eserde diğer kişiler Mümin Dede’nin kızı Bekey ve onun vicdandan, iradeli olmaktan yoksun sarhoş kocası Orozkul’dur. Torunu, Mümin Dede’ye, babasını sorduğunda Issık Gölünde Beyaz Gemi’de çalıştığını söyleyerek onun baba hasretini bir nebze hafifletmeye çalışmaktadır. Çocuğun, babasına olan özleminden dolayı balık olup Issık gölüne dalma arzusu söz konusuydu. Onun bu hayali ise masumiyetin, temizliğin göstergesidir. Eserde kötülük ve mankurt halin timsali olan Orozkul ise atalarına saygı duymayan, kutsal görülen maralları öldürterek geçmişine ihanet eden iradesiz bir tip olarak kendini göstermektedir (Aytmatov 2019).

Mümin Dede hem maddi hem de manevi anlamda torununun gelişimi için gayret gösteren bir kişidir. Mümin Dede’nin milli benliği bulmada ve milli hafızanın yok olmaması adına çocuğa anlattığı efsaneler, mitsel anlatılar onun bilinçlenmesini de beraberinde getirmektedir. Bu konuda Batı filozoflarından Alasdair MacIntyre, klasik çocuk eğitiminin masallarla olduğu dönemlerde, çocukların büyüme sürecindeyken olağanüstü olanı gerçek olandan ayırt edebilmeyi öğrenip ve onlara doğruluk, iyilik adına güzel bir zemin hazırlamaktadır der (Kala 2018a: 229). Aytmator’un da çocukluk yıllarında öğrendiği masallar, efsanelerde onun hakikat adına adımlar atmasına da neden olmuştur.

Eserde Mümin Dede, çocuğa, soylarının Boynuzlu Maral Ana’dan geldiğini söyler. Efsaneye göre Enesaylı adı verilen kabile Kırgızlara baskın düzenler ve Kırgızlara ait geride hiçbir şey bırakmamak için her yeri yağmalayıp yakan bu topluluğun fark etmediği biri kız ve biri erkek iki çocuk bu savaştan sağ çıkarlar. Çocuklar, düşmanları tarafından fark edilince, o toplumun başkanı, Çopur Topal Nine’ye onları uçurumdan aşağı atmasını emreder. Bunun üzerine Çopur Topal Nine söylenen yere geldiğinde çocukları uçurumdan atarken güzel bir geyiğin dile gelip onları bana ver! dediğini işitir. Geyik yavruları alıp kimsenin olmadığı topraklara götürerek Kırgız neslinin çoğalmasını sağlar. İşte bu yüzden Boynuzlu Maral Ana efsanesi Kırgızların kökenini betimlediği için kutsallık arz etmekteydi fakat Maral Ana’nın kutsallığı şanlı ve zengin olan

Buğu'nun ölümüyle son bulmuştu. Buğu'nun çocukları ünlerini bütün dünyaya duyurmak için ve Maral Ana'nın soyundan geldiklerini göstermek için maralları öldürüp, onların boynuzlarını her ölen kişinin mezarının başucuna koymuşlardır. Bunun üzerine bu durum alışkanlık haline gelerek her ölen kişiye yapılan bu davranış maralların neslinin tükenmesine sebebiyet vermiştir (Aytmatov 2019: 53-66). Mankurt tipin bir diğer örneği ise Buğu kabilesindeki bireylerdir. Gösteriş uğruna atalarını öldürerek, onların bu dünyada izlerine dahi rastlanmayacak şekilde nesillerinin yok olmasına neden olmuşlardır.

Efsanedeki Maralların neslinin tükenişi bir nokta kendi öz geçmişi, atasını unutan insanların gelecekte de hafızadan yoksun, şahsiyetini inşa edemeyen bireylerin olmasına neden olmaktadır. Bu durum romanda geçen konuşmada tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmektedir. Çocuk, dedesinin anlattığı efsaneyi içtenlikle dinleyerek kendi tarihinin önemi konusunda askerle geçen diyalogunda şöyle der; *“Dedem diyor ki, eğer insanlar atalarının adlarını, kim olduklarını unutulursa, kötülük yapmaktan utanmazlarmış. Çünkü o zaman insanın nasıl biri olduğunu ne çocukları bilirmiş ne de çocuklarının çocukları.”* (Aytmatov 2019: 108). Saflığı, iyiliği, güzelliği temsil eden çocuk bu noktada insanlığa seslenir, insan olabilmek, iyi bir birey olmanın ön koşuludur. Aytmatov bu eserinde değerler alanına tabii olan insanın, mankurtlaşmaması için bireyin üzerinde yaşadığı vatanının dilini, milli kimliğini, tarihini hafızasından çıkarmadan, kendisiyle bütünleştirerek ve bu değerleri özgür bir şekilde benliğinde içselleştirdiği bir yaşamdan geçtiğini bizlere sunmaktadır. Çocukların saflığına temizliğine onların kötülüklerle dolu dünyada tek temiz kalan varlıklar olduğunu dile getiren Aytmatov gibi Nurettin Topçu için de çocuklar toplumunda önemli bir yer işgal etmektedir. Topçu için çocuk melekle özdeş yapıdadır ve bu varlıkta, samimiyet, sevgi, umut hepsi mevcuttur. Biz, onların ruhundaki bu ilahi tohumları, Cennet kapılarını aydınlatacak olan nurları açığa çıkartacakken onu çekip ayırdık, kendimize ait olan zevk, menfaat, riya ve zulüm girdabına soktuk der (Topçu 2019: 10). Beyaz Gemi adlı eserde de çocuk kötülüğün yayılmış olduğu dünyada varlığını saf bir şekilde sürdüremeyeceğini anladığı noktada kendisini balık misali Issık Gölüne salmıştır. Çünkü iyilik kirlenmemeliydi, bozulmadan varılmak istenen nokta, yaşamın hedefi olmalıydı.

Eserde manasçı tipler arasında Mümin Dede, Maral Ana efsanesine inanan bu anlatıya önem veren ve bir gün maralların tekrardan yeryüzünde kendilerini gösterecekleri umuduyla hayata sarılan, eserde emsalsiz bir kişi olarak vücut bulmaktadır. Bu umudu torununa da aşılarmıştı. Çocuğun manevi dünyasında yer edinen bu efsane anne babasına duyduğu hasretin daha da kabarmasına sebebiyet vermektedir. Mümin Dede ve torununun hayata karşı duyduğu bu inanç bir gün maralları karşılarında bulmalarını beraberinde getirmiştir. Onların maralları görme heyecanı mankurt tiplerden dolayı fazla sürmemiştir.

Eserin diğer kutbunda şan, şöhret, para, eğlence gibi hazzı peşinde koşanların aşırı noktalarda olanların, kendilerini ve diğer insanları da beraberinde sapkınlığa götürdüğü ve bu insanlara ahlaki davranışları gerçekleştirmede zorluklar yaşattıkları durumda anlatılmaktadır. Eserde mankurt tipli birey olan Orozkul, hazzı ve iştahı uğruna Maral Ana'nın etinden faydalanmak için Mümin Dede'ye Maral Ana'yı öldürtmüştür. Orozkul'un içki içmeye meyilli olması, hayatı anlık yaşaması ve geçmişini ve geleceğini bilmeden, düşünmeden, şimdiki yaşamı onun hazcı bir yanının olduğunu bizlere göstermektedir (Turan 2015: 252). Orozkul, maneviyattan çok maddi hazlara daha fazla önem vermekte ve Maral Ana gibi ata sayılan önemli varlığı öldürterek maneviyata önem vermediği de açıkça görülmektedir.

Orozkul'un Maral Ana'yı, Mümin Dede'ye öldürtmesi onun geçmişine ve diğer bireylere karşı saygı duymadığını ve öldürmemesi gerektiğini idrak edememesi, hayatında bir sorumluluk olarak görmemesi mankurt insan tipinin örneğini bizlere sunmaktadır. Mankurt tip Orozkul, eyleminde niyete bakmayıp eyleminin sonucuna o eylemin vereceği hazza, şevke odaklanan bir yapı sergilemektedir. Eylemlerini yaparken ona ödev olarak yönelmeyip, eyleminin sonucuna, kendisine vereceği faydaya, hazza yönelen ve bu hazzı uğruna kutsal sayılan, ata olarak görülen maralları öldürtmesi, sorumluluklarını yerine getirmeyen bir karakteri gözler önüne sermektedir. Bu noktada Kant'ın felsefesinin merkezinde yer alan ödev ahlakına baktığımızda mankurt tipli insanların düşünce ve eylemlerinin karşısında yer alan bir ahlak anlayışı görmekteyiz. Çünkü Kant'a göre insan akıl sahibi varlık olduğu gibi aynı zamanda irade sahibi bir varlıktır. Akıllı doğa olarak adlandırılan insanın eylemlerinin belirleniminde iyi isteme önem arz etmektedir. Çünkü dünyada veyahut dünyanın dışında dahi iyi bir istemeden kayıtsız şartsız iyi sayılabilecek hiçbir şey düşünülemez. İyi isteme, etkilerinden ve başardığı durumlardan ya da herhangi bir gayeye ulaşmaya uygunluğundan değil, yalnızca isteme olarak, kendi başına iyidir. Kendi başına iyi olan isteme kavramını ele almak için ödev kavramına bakmamız gerekmektedir. Ödev yasaya saygıdan¹ dolayı yapılan eylemin zorunluluğu olarak kendini göstermektedir. Kant'a göre insan kendine yüklenen sorumlulukları ödev bilinciyle yapmalıdır, ödevden dolayı yapmalıdır. Çünkü ödevden dolayı yapılan eylemler ahlaksal değerini onunla ulaşılabilecek gayede bulmaz, onu karar vermeye iten maksimde bulmaktadır. (Kant 2018: 9-38). Eserde, geçmişine saygınlığı olmayan, daima yaptığı işlerde menfaatini

¹ Saygı bir duygu olsa bile etkilenmekle (edilgin olarak) duyulan bir his değildir. Aklın bir kavramı aracılığıyla kendi kendine yaşanan bundan ötürü de eğilimin ya da korkunun oluşturduğu ilk türden bütün duygulardan ayrılan bir histir. Kendim için yasa olarak tanıdığımı, saygıyla tanıyorum. Bu da duyularıma başka bir etkileme aracı olmadan, istememin bir yasa altında bulunduğu şuurundan başka bir şey demek değildir. İstememin yasa tarafından belirlenmesinin ve bunun bilincinin adı saygıdır. Saygı, yasanın özneye olan etkisidir sebebi değildir. Bkz: (Kant 2018: 16).

gözeten Orozkul eylemlerini ödevden dolayı yapmayı, sergileyeceği eylemin kendisine vereceği faydayı dikkate alan mankurt karakterdir.

Aytmatov'un kaleme aldığı bir diğer önemli yapıtı "*Dişi Kurdun Rüyalari*" adlı eseridir. Doğal yaşamın tahribini anlatan eserde Uzun Çatı Kanyonunda Ala Mengü Dağında dişi Akbar ve erkek Taşçaynar adında iki kurdun doğal yaşam alanlarının tahribi ve Rusya hükümetinin beslenme programı adına oradaki hayvanların etinden yararlanmak için doğayı katletmeleri anlatılmaktadır. Bu katliam sonucunda yavrularını kaybeden dişi kurdun dramı anlatılmaktadır. Hükümetin düzenlediği kalkınma planı ile doğal yaşamı tahrip eden, doğal yaşamı katleden kişiler aynı zamanda uyuşturucu çetesidir. Az sayıdaki bu çete üyelerinden sadece Abdias manasçı karakterdir. Onun, kötülükle beslenen arkadaşları ise mankurt tipli bireylerdir (Aytmatov 2018b).

Uyuşturucu çetesinin içerisinde sadece manas ruhlu Abdias'ta aşkın olanın inancı, Tanrı aşkı vardır. Eserde geçen; "*O, çocukken öğrendiği dua da dahi İyiliğin, Adaletin, Gerçeğin aslı Yüce Tanrım... Kalbimin dünya nimetine ihtiyacı yoktur. Senden ömrümü uzatmanı da istemiyorum. Ama insanlar, insan ruhları için dua etmekten vazgeçmeyeceğim.*" (Aytmatov 2018b: 214-215) diyerek ona olan bağlılığını ifade ederken aslında Tanrıyla olan bağında kendisinden çok diğer insanlar için temennilerde bulunması da söz konusudur. Eserde Abdias'ın gençleri zehirleyen, kötülük yolunda giden, küfürbaz, paraya düşkün arkadaşlarını iyiye sevk etmek, yönlendirmek istemesi, yaptıkları eylemin yanlış olduğunu, körpe yaşlarda pek çok kişinin ölümlerinin sonu gelmeyeceğini düşünerek eylemde bulunması, çetenin menfaatine ters düşmekteydi ve bunun üzerine arkadaşları tarafından öldürülmesi söz konusudur. Abdias'ın öldürülmesi tıpkı koca yürekli Sokrates'in gençlere yol göstermesi onları iyi olana sevk etmesi hususu üzerine Atinalılar tarafından yoldan çıkarıcı kişi olarak görülmesi, iftira atılması ve bunun sonucunda idama mahkûm edilmesi olayıyla paralellik göstermektedir. Ayrıca Sokrates'in kendi doğrusundan şaşmaması ve yaptığı mücadelenin doğru olduğunu düşünerek, ölümden kaçmaması gerektiğini, kaçtığı takdirde savunduğu düşüncelerin, yaptığı eylemlerin karşı tarafın haklı çıkması durumuyla örtüştüğünü düşünerek onun cesurca hareketini bu duruma bir örnek olarak gösterebiliriz (Platon 1998). Abdias'ın da arkadaşlarının gençleri uyuşturucu ile zehirlemelerinin yanlış olduğunu ve onları bu yoldan döndürme çabasındaki kararlılığı, ölümden dahi korkmayışı söz konusudur. "*Biliyorum ki üzerimizde bir Tanrı vardır. Kalbimizin, muhakememizin asıl ve en büyük düzenleyicisi O'dur. Tanrının iyiliği bizim irademizle ifadesini bulur. O, bizim içimizdedir. Bize vicdan yoluyla tesir eder.*" (Aytmatov 2018b: 149). Abdias'ın bu ifadeleriyle Sokrates'in Daimon olarak adlandırılan bir Tanrı'nın yahut Tanrısal bir ruhun ona görünmesi, çocukluğundan beri işittiği bu sesin kendisinin göreceği kötü işlerden alıkoyduğu durumuna benzemektedir (Platon 1998: 67).

İnsan vicdan ve merhamet sahibi bir varlıktır. Bu yüzden kalbinin sesini dinlediği takdirde çoğu zaman iyilik adına adımlar atacaktır.

Aytmatov uyarladığı manasçı tiplerde tıpkı Sokrates düşüncesinde olduğu gibi erdemli bir yaşamı hedef almış ve bir dava uğruna, hakikatin izinden giderek bilgece bir yaşam sürerek sadece bu yaşamı idame ettiren için değil yaşamın etrafında olan diğer yaşam alanlarını da dâhil ederek benliğini kaybetmemeye çalışmıştır (Kala 2018a: 15). Diğer yaşam alanlarını görmezden gelen, dünyevi hayatı odak noktası haline getiren ve en önemlisi de bencillik duygusuyla kendi menfaatlerini düşünerek hareket eden insanları eserde görmekteyiz. Abdias'ın eserde ifade ettiği: *“Bakın çocuklar! Dedi, Abdias çantasını kaldırıp sallayarak. Bunun içinde taşıdığımız şey kötülük getiren, baştan çıkarıcı zehirdir. Para hırsı ile gözleri kör olan sizlerde bu zehri insanlara dağıtmak istiyorsunuz. Hepiniz, sen Piotr, sen Mohaç, sen Lenia, sen Kolia!”* (Aytmatov 2018b: 162). Uyuşturucu satıcılığı gibi kötü dünyevi şeylere meyiletme ve bunu insanların daha çok para kazanma ihtiyacı için yaptıkları eylemler Aristoteles nezdinde, erdem sahibi olmayan bireylerin ihtiyaçlarını gidermek için yaptıkları durumu yani bencilce yapılan kendi çıkarını gözetme hali olarak ifade edilmektedir (Aristoteles 2017: 191). Tanrı inancı olmayan bu mankurt tiplerin yapmış olduğu uyuşturucu satıcılığının negatif başarıyla sonuçlanması evrensel bir iyilik yerine evrensel bir kötülüğün, bir faciyanın doğuşu olarak görülebilmektedir (Aytmatov 2018b: 131). Çünkü para kazanma hırsı, uyuşturucu satıcılığı gibi dünyevi şeylere meyiletme hali ve aşkın olandan bağımsız, ona inanmadan, onunla hemhâl olmadan yaşamak günümüzde Sekülerleşme² düşüncesini temsil etmektedir.

Aytmatov'un eserde, doğanın insanlar tarafından bilinçsizce kullanıldığını, bu bilinçsiz bireyin önce kendini sonrada diğer canlı ve cansız varlıkların ortak yaşam alanı olan doğayı tahrip ettiğini romanda belirtmektedir. Bu tahrip tıpkı 17. yy'da doğanın makineye benzetilmesi, onun ruhunun olmadığını düşünülmesi doğanın sömürülmeye, egemenlik altına alınmaya layık olduğu düşüncesiyle örtüşmektedir. Francis Bacon doğanın ruhunun ve amacının olmadığını düşünerek doğanın bir köle gibi, dişi gibi kullanılması gerektiğini önermektedir (Capra 1992: 61-62). Descartes'ta da doğanın ruhunun olmadığı düşüncesi hâkim olan bir durumdur. Onun mekanist doğa anlayışı canlı doğayı da içine almaktadır Descartes'e göre doğanın kendine ait bir amacı yoktur o salt maddeden ibaret olan ruhsuz bir yapı teşkil etmektedir (Gökberk 1996: 270-271).

² Sekülerleşme kavramı Avrupa dillerinde 1648'de Westfalya Barış Antlaşmasıyla kullanılmaya başlandı. Kavram, önceleri kilise kontrolü altında bulunan toprakların laik siyasi otoritenin kontrolüne geçişini tanımlamak için kullanılıyordu. *“Secularic”* kavramı zaten kullanılmıyordu. Kutsal ve seküler farkı ortaya koyuyor ve kutsalın üstünlüğünü kanıtlamak için başvuruluyordu. Kavram yirminci yüzyılda daha genel ve sosyolojik anlam kazanmasıyla farklı şekillerde ifade edildi. Sosyologlar, bu kavramı dini otoritenin toplumsal yer, zaman, hizmetler, kaynaklar ve personellerin etkisinin kaybolduğu ampirik usuller ile dünyevi amaçlar ve gayelerin öbür dünya yahut doğaüstü amaçlara yönelik aksiyonların yerini aldığı süreçleri ifade etmektedir. Bkz: (Kirman-Çapçioğlu 2015: 9).

Bilim ve tekniğin ilerlemesiyle ortaya çıkan makineleşme beraberinde ruhu olmadığı kabul edilen doğanın tahrip edilmesini beraberinde getirmiştir. Endüstri devrimiyle beraber sömürgeci zihniyete sahip olan toplumlar yayılmacı politika izlemişlerdir. Kendini güçlü gören ve kılan her toplum yayılmacı politika izlemiş ve doğayı hiçleştirmek adına uygulamalarda bulunmuşlardır.

Rusya'nın durumunu da modernleşmeye beraber yayılmacı, emperyalist tutumu da açığa çıkarmış ve pek çok Türk Devletlerini rejimlerinin altına almayı da beraberinde getirmiştir. Ruslara göre sömürgecilik tarihlerinin temel faktörüdür. Dinyeper Rusya'sının Rusya denilen toplum olarak büyümesi gelişmesi sömürgeciliğin gelişmesiyle uzlaşmaktadır. XII. Yy'da Rusya'nın başlattığı iskân hareketleri pek çok toplumun Rus egemenliği altına alınmasıyla sonuçlanmıştır (Ferro 2002: 20). Aytmatov'un vermek istediği mesajlardan biri Kırgız Türklerinin özgürce, kendi iradeleriyle yönetilmediğini, Rusya'nın politikasının etkisinde kalan Kırgızistan'ın özgür yaşam alanlarının tahrip ve yok edilmeye çalışıldığını göstermeyi amaçlamaktadır. Onun özgürlük adına yapmış olduğu hareket günümüzde nice boyunduruk altında olan milletlerinde sesi olmaya devam edecektir. Bu yüzden Cengiz Aytmatov düşüncesinde evrensellik söz konusudur o sadece kendi toplumu için değil diğer sömürge, boyunduruk altında kalan, sesini insanlığa duyuramayan pek çok toplumun iyilik elçisidir. Aytmatov, tüm insanlığa seslenerek dünyadaki birlik ve dirliğin ancak iyilik, adalet, doğruluk aşk ve güzel olanın dünyanın gidişatına yön verdiği ölçüde olacağını düşünmektedir.

Aytmatov'un bilim kurgu mahiyetinde ele aldığı ve tüm dünyaya hitap ettiği eserlerinden biri olan "*Kassandra Damgası*" romanı farklı bir kurguyla karşımıza çıkmaktadır. Yazar eserlerinde dönemin sorunlarını ele alırken, olayları teknolojik gelişmeler çerçevesinde bizlere sunmaktadır. Aytmatov, bilim ve teknolojinin gelişmesinin insanlığa ne gibi etkide bulunacağını eserinde belirgin şekilde ifade etmektedir. Romanda uzay mekiğinde yaşamak isteyen gerçek adı Andrey Kriltsov olan uzayda ise kendini Uzay Rahibi Filofey olarak nitelendiren astronotun, Papaya yazdığı tüyler ürpertici mektubu söz konusudur. Bu mektupta Filofey Kassandra damgası olarak nitelendirdiği felaketin haberini vermektedir. Bu felaketin belirtisi olan Kassandra embriyolarının dünyaya gelmek istemedikleri zaman bu durumu belirgin hale getirmek için hamilelerin alınanda benekler oluşturduklarını ifade etmektedir. Çünkü dünyaya gelen bu nesil için iyi bir dünya yerine onları kötü bir dünya beklemektedir. Bu yüzden onlar doğmadan ölmeyi kendileri için kurtarıcı bir durum olarak görmektedirler. Filofey'in mektubunda geçen bu düşüncelerin dünyadaki destekçisi gazeteci Robert Bork'tur. Romanda diğer yandan başkan olmak için adaylığını koyan, oy kazanma için her an saf değiştirmeye meyilli olan hileci davranan bir tip olarak beliren Oliver Ordok'tur. Ordok'un Robert Bork'la yaptığı telefon konuşmasında Filofey'in düşüncesi konusunda onun yanında olduğunu söylerken daha sonra

menfaati için halkın tepkisini alma ve oy kaybetme korkusuyla karşı karşıya kalınca taraf değiştirmesi ve eserin ilerleyen safhalarında Filofey'i destekleyen Bork'un halk tarafından öldürülmesi anlatılmaktadır. Eserin sonunda ise Filofey'in uzaydan kendini sulara bırakıp intihar etmesi anlatılmaktadır (Aytmatov 2018c).

Filofey, mektubunda dünyaya kötülüğün hâkim olduğunu ve bu durumun artacağını belirtmektedir. Bunun en belirgin şekli ise hamile kadınların alınlarındaki beneklerin, dünyanın kötü, zalim bir sistemi olmasından ötürü, doğacak olan embriyoların kendilerinin de böyle olacağını ve bu yüzden doğmak istemediklerinin sinyali olarak göstermekteydiler. Filofey mektubunda bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“İnsan embriyosu, sadece gebeliğin ilk haftalarında kendi geleceğine tepki göstermek ve tehlike işareti göndermek gibi olağanüstü bir yeteneğe sahip. Cassandra embriyolarının vermek istediği mesajı şu şekilde özetleyebiliriz: Karar verme şansım olsaydı hiç doğmamayı tercih ederdim. Sorgunuza cevap olarak gönderdiğim sinyali, beni, dolayısıyla yakınlarımı, gelecekte bekleyen felaketlerin ve acıların işareti olarak kabul edebilirsiniz. Ben, Cassandra embriyosu, hiç doğmadan, hiç kimseye acı vermeden yok olmak istiyorum. Siz soruyorsunuz, ben cevaplıyorum: Ben yaşamak istemiyorum” (Aytmatov 2018c: 20-21).

Aytmatov'un Cassandra embriyoları olarak ifade ettiği ve dünyaya geldiklerinde dünyaya zarar verebilecek nitelikte insanların olabileceğini eserinde ifade etmektedir. Hatta Stalin ve Hitler gibi yaşadıkları dönemlerde çok büyük felaketlere yol açan bu Cassandra insanların izleri hafızalardan silinmemişken bunlar gibi nesillerin dünyaya gelmesi korku vericiydi (Aytmatov 2018c: 31).

Filofey yazdığı mektupta insanlara Cassandra damgasını bildirmemesinin yerinde bir davranış olacağını düşünmektedir çünkü onda bu konuyu açıklamamaya yönelik korku veren etkenler söz konusuydu bu etkenlerin başında ailelerin parçalanması, annelerin korkuya düşmesi gibi durumlar yer almaktadır. Filofey: *“O zaman neden bu saçma buluşu insanlara duyuruyorum? Akıllarda anlamsız bir devrim yaratmak için mi? Aileleri parçalamak, herkesin içine şüphe tohumları serpmek için mi? herkes düşünecek ve korkuya kapılacak: Acaba bu durumda yeni nesiller yaratmanın, dolayısıyla bu hayatın anlamı var mı?”* (Aytmatov 2018c: 27).

Aytmatov'un manasçı ruhlu Filofey'i aslında yaşamın anlamını da sorgulayan ve hayatın anlamının, gayesinin olmayışının insanlığın serencamını da beraberinde getirdiğini düşünmektedir. Cassandra embriyolarının dünyaya gelmesi beraberinde kötülüklerinde çoğalmasına sebebiyet verecektir. Çünkü bu embriyolar mankurt tipli bireyler olacaklardı. Aytmatov bu noktada mankurt tipli

canlıları modern insanla da özdeşleştirmektedir ve onların moderniteye tapmasını da dile getirmektedir. Çünkü modernizmle beraber aşkın olan yok sayıldı ve yerine Tanrı kılığına bürünen insan tanrıları ortaya çıktı. İnsanlık, aydınlanmayla beraber kökü ve ereği bir üst dünyada olan ve hayatın anlamlılığını böyle idrak eden düşünceden sıyrılıp, kökü ve düzeni bu dünyada anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan dünya görüşüne geçmiştir (Gökberk 1996: 326). İnsanlık, anlamın sürekliliği için Tanrıyla olan ilişkisinde âlemden, âlemlerle olan ilişkisinde ise Tanrıdan kopmaması gerekmektedir. Tanrının dışlanmış olması ve insanın kendi aklıyla her şeye hükmedebileceğini düşünmesi, dünyanın gizemli hallerini aklıyla keşfettiğini düşünmesi ve bu keşfini bilim yoluyla teknolojiye dönüştürerek eşyaya tahakküm etme derecesine getirmesi insanın kendisine kutsallık atfetmesine yol açmıştır (Kala 2018b: 22).

Filofey, Tanrı kılığındaki yapay insanoğlunun kendi eliyle yaptığı kötü durumları da mektubunda listelemektedir. “*Açlık, savaşlar, ekonomik krizler, sosyal patlamalar, hastalıklar, etnik çatışmalar, uyuşturucu bağımlılığı, ırkçılık, nükleer denemeler*” (Aytmatov 2018c: 40-41) gibi pek çok sorunun olduğunu ve daha da çok artıp çeşitlenebileceğini ifade etmektedir.

Romanda değinilen bir diğer konu yapay döllemeyle beraber hedeflenen düşünceyle mankurt tipli bireyler dünyaya getirme çabasıydı. Bu noktada değindiğimiz üzere istedikleri şekilde insan yaratma güdüsü devreye girerek, Tanrı vasfını kendinde gören zihniyetler zuhur edecektir. Yapay dölleme aşamasında kuluçka makinası olarak görülen kadınların, doğacak olan X birey olarak adlandırılanlarla hiçbir ilgisi olmayacaktı. Tek düze doğacak bireyler, hafızadan yoksun olup atasını, soyunu dahi bilmeyecektir. Kadın rahmini kiraya verecek tıpkı ev sahibi gibi para karşılığında bu görevi üstlenecekti. Peki, bu noktada kadının değeri yok muydu? Taşıyıcı annelik doğal bir annelik değildir. Kadının kişi olarak bir başkasının hizmeti altına girmesi durumu yani kadının köleleştirilmesi de söz konusudur. Bu durumda annelik vasfından yoksun düşen kadın, üreme kutusu olarak görülmeye başlanacaktı (Kavlak & Amanak 2013: 72). Kadın yapay döllemeyle beraber anne olmak bakımından, kutsallığını yitirip bir meta gibi değersiz görülecekti. Taşıyıcı annelikle dünyaya gelen hafızası olmayan, anonim, şuru olmayan robot şeklindeki mankurt birey hiçbir kültüre, değere, ahlaka bağlı kalmadan bilinçsizce yaşayacaktı (Aytmatov 2018c: 252). Aytmatov, Cassandra Damgası adlı eserinde modern hayatın çözülemeyen problemlerini, sorgulatmaya çalışır. İnsanları robot olmak ve insan olmak açısından değerlendirmelere çağırılmaktadır (Kala 2018c: 319-320). Aytmatov romanda her ne kadar Cassandra damgalı hamilelerin realitede olmamasına karşılık dünyada oluşabilecek problemleri tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir.

Aytmatov'un aşkın, sadakatin, sevginin, cesaretin timsali “*Yüz Yüze*” adlı eseri Kara-Dağ köyünde tek başına zorluklara mücadele veren iffetini korumaya

çalışan, kocası için yaptığı fedakârlıkları anlattığı Seyde'nin hikâyesinden bahsetmektedir. Seyde ve İsmail birbirlerini severek evlenirler. Fakat askerlik yapması gereken İsmail savaşta ölümlerin çok olmasından dolayı korkar ve askere gitmez, asker kaçağı olarak bir mağarada saklanır. İsmail'in savaşın söz konusu olmasıyla gelen ölüm korkusu ve bu yüzden askere gitmeyerek yaşama tutunmaya çalışması onda bencilce tutumu da beraberinde getirmektedir. Seyde ise çok sevdiği eşinin hayatta kalabilmesi için elinden gelen fedakârlıkları yapan karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserde diğer kahramanlar komşuları Totoy ve eşi Baydalı'dır. Baydalı'nın savaşta ölmesi üzerine Totoy, çocuklarına bakmak zorunda kalır. Eserin sonunda ise asker kaçağı olan İsmail saklandığı mağarada askerler tarafından bulunur ve tutuklanır (Aytmatov 2018d). *"Ne olursa olsun kendi ayağımla ölüme gidemem bir günlük ömrüm kalmışsa onu da evimde, istediğim gibi geçiririm. Dünyanın öbür ucunda benim ne işim var. Hem orada olsam ne değişir. Düşmanı tek başıma yenemem ya!"* (Aytmatov 2018d: 16-17). Eserde mankurt tip olan İsmail'in böyle düşüncelere kapılması askere gitmeyerek kaçak bir şekilde yaşamanın daha iyi olduğunu düşündüğünü bizlere sunmaktadır. Seyde'nin bir kadın olarak ailesinin mutluluğu için yaptığı fedakârlığı, İsmail devleti için toprağı için yapmamıştır. İsmail için fedakârlık duygusundan yoksun bir şekilde insan olmaktan uzak, hayvan mertebesinde hayat sürdürmek ideal bir yaşam şekli olarak görülmektedir. Mankurt tip İsmail için mutluluk; kendi çıkarını, bireysel mutluluğunu gözetmekle elde edilen bir durumdu, Mill'e göre bu durum ahlaki bağlamda şöyle ifade edilmektedir; Mill'in gözünde bir kahraman ya da şehit, bireysel mutluluğundan daha fazla değer verdiği bazı şeyler uğruna, kendi mutluluğundan vazgeçmelidir. Kendi mutluluk payından ya da ihtimalinden tümüyle vazgeçmek asil bir davranıştır. Bu yüzden kimse fedakârlık yapmak için fedakârlık yapmaz onun bir amacı söz konusudur. Bu durum ise mutluluktan daha iyi olan erdem için yapılan bir davranıştır (Mill 2017: 78-79). Erdem sahibi olmayan İsmail, korkakça, fedakârlıktan uzak, bencilce, açgözlü bir şekilde hayat sürmeyi seçmişti ve bencilliğine yenik düşerek devletine karşı görevini yerine getirmemiştir. İsmail, ifrat ve tefritin ortasında bir hayat sürmekten yoksun orta yolu bulamayan mankurt tipli yaratıktır. Seyde ise mağarada saklanan İsmail için gece gündüz çalışıp onun hayatta kalabilmesi için elinden geleni yapmaktadır. Hatta o, asker kaçağı olan eşinin yaptıklarını meşrulaştırmak için şöyle düşünür: *"İsmail'imi asla, asla vermem! Ötekiler kocalarını geri yollasın diye ağlayarak yalvarıyorlar. Ben ise kendi elimle mi uzaklaştıracağım kocamı? Oğlumun mutluluğu için kocam gelsin diye ben de dua etmedim mi? Dua ettim ve Allah duamı kabul etti, İsmail'i ona ben bakayım diye gönderdi."* (Aytmatov 2018d: 33) diyerek kendisine teselli vermekteydi bu tip düşünceler aslında tek bir kişinin kötü düşünce ve eylemlerinin diğer insanlara da bulaşıcı bir hastalık gibi geçmesine sebebiyet vermektedir. İsmail'in kendi mutluluğunu meşrulaştırmak için yaptığı ahlaki olmayan davranış Seyde nezdinde de geçerliliğini arada da

olsa sağlıyordu. Aytmatov için kötülüğün hâkim olduğu dünyada, yapay insanlarla beraber bulaşıcı hastalıkların yeryüzünü sardığı düşüncesi söz konusuydu fakat bulaşıcı hastalıklar belki de bedensel bir sağlık problemi olarak değil de kötülüğün düşünsel bir hastalık olarak zihinden zihne geçtiği düşünülen bir problem olarak görülebilir.

Zorlu günler geçiren Seyde'nin eşi için fedakârlığını devam ettirmesi demek onun hayatının daha da zor bir hâl alması demektir.

“Kocası köye yakalanma korkusu yüzünden gelemez olmuştu. Gece gündüz mağarada kalıyordu artık. Seyde çalı çırpı toplamak bahanesiyle ona yiyecek götürüyor, gündüz gidemediği zaman geceleri gitmek zorunda kalıyordu. Bu da bir şey değildi ama onu kaygılandıran başka bir şey vardı şimdi: İsmail artık doymazın biri olmuştu. Ne kadar yiyecek götürürse götürsün, bunları hemen bir yeyişte son kırıntısına kadar siler süpürürdü. Karnı doysa bile gözü doymuyordu” (Aytmatov 2018d: 47).

Açlıktan vahşi bir yaşam süren İsmail savaşta eşini kaybeden Totoy'un tek başına büyütme zorunda kaldığı çocukları için geçim kaynağı olan ineğini çalarak, yarı çiğ şekilde yemişti. Seyde bu davranışından ötürü kendini kötü hissetmiştir ve *“Bizim ineği alsan daha iyi olurdu. İsmail omuzlarından tutup onu kendine çekti: Ne diyorsun sen aptal! Ne yapacağımı bana sen mi öğreteceksin? Mademki hayvan gibi yaşıyorum, yapılacak tek şey kalıyor, o da hayvan gibi hareket etmek! Herkes kendi canını düşünür. Ben de önce kendi karnımı doyurmalıyım. Başkalarından sana ne!”* (Aytmatov 2018d: 58). Aytmatov, insanın diğer bireylerden soyut bir yaşam sürdürmesini onun beşer durumundan canavarlık durumuna geçişin en somut örneğini bizlere sunmaktadır. Aristoteles için zoon politikon³ olarak adlandırılan insanın yaşam alanında doğası hayvanlarla ortaktır. İnsanların insan olduklarına dair eylemlerini sergilememeleri, insanın özüne ait eylemleri yapmamaları onları canavar kılar. Somut insan olabilmek irade ve bilinçle kendini göstermektedir. Bu yetilerin olmaması o canlıyı insan olmaktan çıkarırken, bu yetilere sahip olup onları kullanamama durumu da canavarlık olarak görülmektedir (Kala 2018a: 33). Canavarlaşan varlık Aytmatov tarafından ifade edilen mankurtaşan tiple ortak yapıdaydı. İnsan diğer bireylerle yaşadığı toplumda ancak sevgi, saygı içerisinde, fedakârlık yaparak, cesaret sahibi ve adaletli davrandığı takdirde insan olmayı sergileyebilir.

³ Aristoteles bu kavramla insanı, tek başına, tek varlığın başka şeye ihtiyacı olmayan Tanrı ve gereksinimlerini peçeleriyle elde eden hayvan olduğunu, insanın tek başına mutlu olamayıp, amacına erişemeyeceğini ancak bir toplum içerisinde bulunarak yaşamını sürdürebileceğini ifade eder. Ayrıca Aristoteles'in, insanla ilgili olarak onun, “sosyal ve siyasal” hayvan olduğunu işaret eden tabiridir. Bkz. (Cevizci 2005: 1808).

Sonuç

Cengiz Aytmatov'un yaşadığı dönem siyasi çalkantıların olduğu bir dönemdir. Çocuk yaşta babasını kaybetmesi, ailesine bakma sorumluluğu gibi olaylar Aytmatov için hayatta zorlukların ve problemlerin var olduğuna ve bunların üstesinden gelmek için hayata karşı mücadele etmesi gerektiğinin farkına varmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca Aytmatov'un fikriyatının zenginleşmesinde, büyükannesinin anlattığı efsaneler, masallar ve halk hikâyelerinin etkisi büyüktür. Bu anlatılar Aytmatov'un, küçük yaşta benliğinin ve şuurunun oluşmasına yol açmaktadır. Eserlerinde mitlerle, efsanelerle vermek istediği mesajlarda aslında toplum olarak milli kimliğin, milli benlik ve değerlerin unutulmamasına yönelik olmuştur.

Aytmatov milli değerlerine, kültürüne, benliğine sahip çıkan önemli bir Manasçıdır. Aytmatov'a Manasçı demek geleneğini yaşatan bir kahraman olmasından ötürüdür. Manas Destanı, Kırgız Türklerinin varoluşuna, tarihine, değerlerine yönelik anlatıların olduğu önemli bir eserdir. Bu yüzden Manas Destanı, Aytmatov'un düşüncelerinin oluşmasına, canlanmasına ve büyümesine neden olmuştur. Aytmatov, bir türeyişin sembolü olan Manas gibi önemli bir destanın, başka milletlerin asimilasyonuna uğramamak için hafızalarda canlı tutulmasının önemini vurgulamış ve eserlerinde efsaneler yoluyla toplumunun her daim uyanık kalmasını sağlamıştır.

Aytmatov yaşadığı dönemde siyasi olarak Sovyet rejiminin boyunduruğu altındaki tüm toplumlara uyguladığı politikanın da farkındadır. Sömüren kesim olan Sovyet rejimi, mandası altına aldığı tüm toplumları şeklen ve ruhen asimile etmeye çalışmıştır. Toprak parçası olarak, kendilerine ait özerk bir alanın olmaması şekil olarak Türk toplumlarının bozulmasına neden olurken; sömüren kesimin, himayesi altındaki toplumların tarihini, manevi değerlerini yok etmeye çalışması ise ruhen çöküşün ve özellikle mankurt insan tipinin oluşumunun ana noktasıdır. Kendi hafızasını yitiren her toplum yozlaşmış ve nereden geldiklerini nereye gideceklerini bilemedikleri girdaplara girmektedirler.

Hayatı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan Aytmatov'u anlamak demek onun kalemindeki sesleri kalplerde işitmek demektir. Aytmatov, manas ruhlu olarak can verdiği her kahramanını kendi düşüncesinde örnek model olarak göstermektedir. O, eserlerinde kahraman tipler ve asimile olup özüne yabancılaşan tipler arasındaki farkı ahlaki zeminde ortaya koymayı başarmıştır. İyinin, güzelin, fedakârlığın, cesaretin, sevginin ve saygının hayatta amaçlanan noktalar haline gelmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Aytmatov'u farklı kılan bir diğer özelliği yerellikten çok evrensel olana seslenmesidir. Evrensel iyiliğe, evrensel fedakârlığa, evrensel adalete can vermekte onları yaşatmaya çalışmaktadır. Aytmatov'un evrensel ifadelerle yer vermesindeki en önemli ortak payda evrensel ve ahlaki bağlamda insan olmaktır.

Aytmatov, bu kavramlara özlem duyarak külliyatını zenginleştirmiştir. Özlem duygusu, onun varoluşunda atar damar rolünde olup amaca yönelik harekete geçiren güçtür. Bu güç onu evrensel olana seslenmeye götürmüştür. Çünkü dünyanın manas ruhlu bireylere ihtiyacı vardı. Geleceği önceden sezinleyen Aytmatov aslında bizlere günümüz durumunu da resmetmektedir. Günümüzde ise evrensel iyi yerine evrensel kötü ve bu kötülüğün yeryüzünü sarması söz konusudur. Mankurt tipli bireylerin dünyayı işgal etmesiyle beraber savaşın, hırsın, yakıp yıkmamanın, adaletsizliğin, öldürmenin olağan hale geldiği noktada, evrenin ruhu hissettiği acıya ve azaba daha ne kadar dayanır bu durum bilinmez bir hâl almaktadır.

Extended Abstract

Being human is a situation that corresponds to both physical and spiritual space. While human lives in the concrete world, she/he also manifests herself/himself in the abstract world. The field of values is handled as an abstract world and enables people to be different from others. The abstract world is the main feature that allows the individual to live in social unity and solidarity with other individuals. In this aspect, it covers the field of values that correspond too many areas such as national uniqueness, national identity, and the memory of humanity's history, love of homeland, tradition, customs, love and respect for ancestors. These elements are the main elements that keep a nation alive. The individual tries to keep these values alive despite all the difficulties like a hero for their society. Facing the problems of his time, Chingiz Aitmatov is the Manasçı, who struggled to protect his national values and lived all kinds of struggles for this purpose. There are manasçı people, but also there are mankurts, which ignore the so-called values and these mankurts lose their national uniqueness and memory and become alienated from their societies.

Contemporary Manasçı Aitmatov is an outstanding person who took steps in order not to lose the national uniqueness of the Kyrgyz society threatened by Soviet Russia. Aitmatov believed in the power of his pen to create universal works to keep the consciousness of the Kyrgyz society always awake. The steps taken by him for goodness are not local moves, but those that correspond to the universal. He tries to offer the possibilities of “being a human-based on moral values”, which is a common denominator in the world. Aitmatov influenced by the social and political problems of his time. He leads us to take steps to goodness in his works. Because these creatures called mankurt-type monsters are devoid of being human, and they always exhibit structures that act in the name of evil. This situation will cause the world to become uninhabitable because of the negative impact of human first on herself/himself and then on other people and beings. Aitmatov, who has broadened his view as a thinker, reveals to us what can happen in the future in the same context. He envisaged many of today's problems beforehand and help humanity be aware of these issues. Aitmatov

makes statements in the face of the imperialist policies of Soviet Russia to ensure that the Kyrgyz society keeps its values and ideals alive. In this regard, heroic characters called Manasçı show themselves.

In his works, we see the thoughts of Aitmatov so that the national values do not degenerate so that the individual does not become alienated in his society. In his work titled "*Gün Olur Asra Bedel*", the manasçı character Yedigey, who tries to keep his values alive, and Sabitcan and Tansıkbayev, who are the figures of mankurt, who lack respect for ancestors, are included. The book "*Beyaz Gemi*" consists of the child and Mümin Dede as the examples of purity and cleanness while it also comprises Orozkul as an example of the mankurt type. In the novel "*Dişi Kurdun Rüyaları*", expressions are showing the destruction of natural life, and because of this, he tells us how humanity will face its adventure. In this work, there is Abdias as a hero on the one hand, and on the other hand, there are his drug gang friends who are mankurt characters. In Aitmatov's "*Kassandra Damgası*", he shows us with what kind of artificial life awaits humanity with the development of technology. In this work, the manasçı Filofey and his friend Robert Bork included, while Oliver Ordok is the mankurt type. In Aytmatov's work "*Yüz Yüze*", Seyde and his soldier fugitive mankurt husband Ismail, who managed to survive all difficulties, are located.

Chingiz Aitmatov tries to keep the excellent dynamic as a model in his self by believing in the power and sound of his pen to keep the good alive in his works. According to Aitmatov, being a human is not only achieved in an uncertain piece of land or with a life devoid of values and memory. The real state of being human coincides with the state of being a person who retains and embraces his/her values on a particular piece of land and is not assimilated by other societies.

Cengiz Aytmatov'da Ahlaki Bağlam Çerçevesinde Karakter Tahlili

Öz

İnsan olmak sadece cismani bir varlık olmaktan geçmemektedir. İnsan olma hali bir yandan bedensel, maddi oluşu barındırdığı gibi diğer yandan manevi olanı da kapsamaktadır. İnsan olmanın diğer varlıklardan farklı olmasına sebebiyet veren onun değer alanına tabii oluşuyla tecessüm etmektedir. Değerler alanı dediğimiz bu alan içerisinde milli benlik, milli kimlik, insanın geçmişini ve tarihini barındırdığı hafızası, vatan sevgisi, geleneği, adetleri, atalara saygı ve sevgisi gibi pek çok alana tekabül eden öğeleri barındırmaktadır. Bu öğeler bir milleti ayakta tutan mihenk taşlarıdır. Cengiz Aytmatov, Sovyet Rusya tarafından zor durumda kalan Kırgız toplumunun yaşadığı mağduriyetlere rağmen kendi toplumsal değerlerini ayakta tutan ve bu uğurda savaşan Manas ruhlu şahsiyettir. Aytmatov'a Sovyet Rusya'nın emperyalist tutumuna ve özellikle de mankurt tipli bireyler oluşturma politikasına karşı koyup kendi değerlerini yaşatmaya çalışan kahraman demek yerinde bir ifade olsa gerek. Kendi milli değerlerini hiçe sayan, başka toplumların değerleri karşısında şuurunu kaybeden, özüne yabancılaşan birey ise "mankurt" olarak adlandırılan, ruhsuz cisimlerdir. Eserlerinde Kırgız toplumunun yaşadığı zorlukları kendi dünyasında kurgulayan Aytmatov, insan olmanın ve her gün insan olarak kalmanın sadece belirsiz bir toprak parçası üzerinde yaşayan, hafızadan yoksun bir canlı olmaktan öte değerleriyle ayak duran, ona sahip çıkan, asimile olmayan ve vatan olarak adlandırılan yerde zuhur ettiğini bizlere sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, Manas, Mankurt, Değer.

Character Analysis within the Framework of Moral Context in Chingiz Aitmatov

Abstract

Being a human doesn't only mean having a body. Being a human; in addition to having an existence, also includes a spiritual meaning. The difference of being a human is its having moral values. Among these moral values there are a person's national individuality, national identity, past and historical memory, patriotic feelings, traditions, culture, respect and love towards the ancestors. These values are touchstones of a nation that help it stand still. Chingiz Aitmatov was an individual with an epic spirit as in Manas who struggled and was able to survive with his national values despite the sufferings of Kırgız people because of Soviet Russia. It would be very correct to call Aitmatov a hero struggling to perpetuate his values as he resisted the imperialist behaviors of Soviet Russia and especially the intention to create individuals that had already forgot their past called mankurt. Ignoring your values, becoming unconscious towards the values of other nations, and turning into assimilated individuals means forgetting your past and losing your spirit. Aitmatov edited the sufferings of Kırgız people in his own world and expressed the importance of being a human. He showed that being a human should not mean living unconsciously on a piece of land, but standing still with your values, claiming them, not being assimilated in your own homeland.

Keywords: Chingiz Aitmatov, Manas, Mankurt, Value

Kaynakça

- Akmataliyev, Abdıldacan (1998). *Cengiz Aytmatov Dünyası*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Aristoteles (2017). *Nikomakhos'a Etik*. Çev.: Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları.
- Aytmatov, Cengiz (2019). *Beyaz Gemi*. Çev.: Refik Özdek. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, Cengiz (2018a). *Gün Olur Asra Bedel*. Çev.: Refik Özdek. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, Cengiz (2018b). *Dişi Kurdun Rüiyaları*. Çev.: Refik Özdek. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, Cengiz (2018c). *Kassandra Damgası*. Çev.: Ahmet Pirverdioğlu. İstanbul: Nora Kitap Yayınları.
- Aytmatov, Cengiz (2018d). *Yüz Yüze*. Çev.: Refik Özdek. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayraktar, Levent (2018). “İnsan Metafiziği: Benlik, Kimlik, Kişilik”. *Metafizik: Kavram ve Problemleriyle Varlık Felsefesi*. ed. A. Kadir Çüçen. Bursa: Sentez Yayıncılık. 251-261.
- Buddha, (2008). *Dhammapada (Gerçeğin Yolu)*. Çev.: A. Cengiz Bükler. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Capra, Fritjof (1992). *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*. Çev.: M. Armağan. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Cevizci, Ahmet (2005). “Zoon Politikon”. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Ferro, Marc (2002). *Sömürgecilik Tarihi*. Çev.: Muna Cedden. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Gökberk, Macit (1996). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Haiming, Wen (2014). *Çin Felsefesi*. Çev.: Aysun Güneysu. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- İbn Miskeveyh (2013). *Tehzibu'l Ahlak*. Çev.: Abdulkadir Şener-İsmet Kayaoğlu-Cihat Tunç. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Kala, Muhammet Enes (2018a). *Erdem ve Ödev: Batı Ahlak Tarihinin Serencamı*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Kala, Muhammet Enes (2018b). *İnsandan Değere Değerden İnsana*. Ankara: Eski Yeni Yayınları.

- Kala, Muhammet Enes (2018c). "Cengiz Aytmatov Retoriğinin Gücü". *Kültürler Diyalogu: C.T Aytmatov'un Mirası, Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Konuşma Metinleri*, 308-322.
- Kala, Muhammet Enes (2019). "Cengiz Aytmatov'un Düşünce ve Sanatında Ahlaki Zemin ve Etkileme Biçimleri". *TYB Akademi* (26): 21-33.
- Kant, Immanuel (2018). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. Çev.: Ioanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kavlak, Oya-Amanak, Keziban (2013). "Etik Boyutu Tartışılan Yardımcı Üreme Teknikleri ve Yasal Düzenlemeler". *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 29 (1): 68-75.
- Kirman, M. Ali-Çapçioğlu, İhsan (2015). *Sekülerleşme, Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. Ankara: Otto Yayınları.
- Küçükyıldız, Arslan (2003). "Cengiz Aytmatov ve Orhan Söylemezin Eseri". *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* (21): 339-345.
- Mill, John Stuart (2017). *Faydacılık*. Çev.: Selin Aktuyun. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Platon (1998). *Sokrates'in Savunması*. Çev.: Niyazi Berkes. İstanbul: Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık.
- Sarıgül, Ahmet (2018). "Aytmatov Anlatılarında Çağdaş Manas Ruhu ve Yansımaları". *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 6 (14): 183-208.
- Topçu, Nurettin (2019). *Var Olmak*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Turan, Esra Yıldız (2015). "İlkçağ Felsefesinde Faydacılığın Temelleri". *Atatürk İletişim Dergisi* (8): 249-258.
- Vural, Mehmet (2017). *Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakarlık*. Ankara: Elis Yayınları.